

Engineers and lawyers were considerably more sociable and fun category of informal interlocutors. For this category of Ukrainians in the Czechoslovak Republic We stress, practically, there were not forbidden sweets in interpersonal communication.

The teaching the scientists, the staff of the Library and specialists in music, the most funny, witty, gayer, sociable, but at the same time proned to anomalies, phobias and deviations, an emigre category, was. Obviously, this in turn was due to in the emigrant «rating of professions» (1923–1933), the teaching was kept by the honorable «gold» («silver» was kept the by engineers and economists, and «bronze» was kept by doctors and lawyers).

Regarding the deviant behavior, the Ukrainian emigration community in the Czechoslovak Republic, drank and sometimes ends suicide that is got nothing to do with this. The main causes of drunkenness and suicide lay in homesickness, home, tuberculosis and unemployment.

Key words: Ukrainian interwar emigration, Czechoslovakia, informal communication, deviation, phobia, anomalies, pathology.

До редакції надійшла 17.10.2018.

УДК 94:271.222(477)«193»

<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2018.39.2.5>

© Ніна Брехунець

(Переяслав-Хмельницький)

<https://orcid.org/0000-0001-7328-3927>

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП БОРТЬБИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 30-Х РР. ХХ СТ.)

Метою дослідження є аналіз завершального етапу боротьби тоталітарного режиму проти Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) у другій половині 30-х рр. ХХ ст. як складової частини так званого «Великого терору» 1937–1938 рр. Неупереджене вивчення репресивної політики сталінської влади проти УАПЦ здійснено на основі наукових принципів історизму й історичної ретроспективи та застосовано історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний методи дослідження. Окреслено розвиток і занепад УАПЦ впродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. та її непрості стосунки з радянською владою. Доведено, що УАПЦ у першій половині 30-х рр. ХХ ст. продовжувала залишатися українською релігійною організацією, яка у своїх проповідях закликала віруючих бути українцями, поважати християнську віру, рідну мову, історію, культуру. Тому радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ й сфабрикувала справу «Духовні» про діяльність української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації, а її клір та віруючих репресувала.

Ключові слова: Україна, Українська Автокефальна Православна Церква «Великий терор», тоталітарний радянський режим.

5 серпня 2017 р. вперше на загальнодержавному рівні в Україні відзначено скорботний День пам'яті невинно закатованих комуністично-більшовицьким режимом жертв «Великого терору». У постанові Верховної Ради України від 22 грудня 2016 р. №1807-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році» за підписом Голови Верховної Ради А. Парубія, зокрема зазначалося, що з метою консолідації та розвитку історичної свідомості українського народу, збереження національної пам'яті вшанувати на державному рівні 2017 р., зокрема й 80 років з дня початку «Великого терору» в Україні 05.08.37 р. та 80 років з часу масових розстрілів української інтелігенції в урочищі «Сандармох» (Карелія,

27.10–04.11.1937 р. День пам'яті 27 жовтня 2017 р.) [12].

Актуальність вивчення заявленої проблематики полягає у тому, що досліджуючи завершальний етап боротьби комуністичної влади проти УАПЦ, тим самим аналізуємо, яким чином тоталітарний режим намагався знищити українські релігійні організації та віру українців у Бога, та перетворити їх на надійні «гвинтики» радянської системи. Наукова новизна статті визначається тим, що на основі аналізу історичної літератури та архівних джерел, показано, як радянська влада намагалася знищити всіх тих, хто не вписувався в її систему цінностей.

Для досягнення мети дослідження поставлені такі завдання: проаналізувати

історіографію та джерельну базу дослідження; розкрити розвиток і занепад УАПЦ впродовж 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. та її непрості стосунки з радянською владою; з'ясувати особливості завершального етапу боротьби тоталітарного режиму з УАПЦ у другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Становленню, функціонуванню та знищенню УАПЦ присвячено низку публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Цією тематикою активно цікавилися дослідники за межами України, зокрема Б. Боцюрків [1], І. Власовський [2], О. Воронин [3], О. Хомчук [17] та ін. Серед модерної української історіографії треба виокремити важливі напрацювання А. Зінченка [5; 6], О. Ігнатуши [14], А. Киридон [7], О. Красільникової [8], Л. Пилявця [9], В. Пономарьова [10], І. Преловської [11], Ф. Турченка [14], Н. Шип [19] та ін. Разом з тим, незважаючи на наявність значної кількості публікацій прямо й опосередковано пов'язаних із заявленою проблематикою, питання аналізу завершального етапу боротьби радянського тоталітарного режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. ХХ ст. залишається в історіографічному тренді, тому продовжує викликати підвищене зацікавлення у середовищі науковців, зберігаючи актуальність, і потребує подальшого неупередженого вивчення та осмислення в контексті викликів і загроз, які постали перед Україною та українською нацією на початку третього тисячоліття.

Стосовно джерельної бази дослідження, то вона є доволі представницькою. По-перше, це матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), а саме фонд 3984, у якому міститься багато цікавих документів, пов'язаних із утворенням і діяльністю УАПЦ [18]. По-друге, це документальні матеріали, що перебувають на збереженні у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), зокрема фонд 16, у якому містяться матеріали секретаріату ДПУ УСРР – УРСР (Державне Політичне Управління Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки). Ці документи (доповіді, спецповідомлення) Управління Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – УНКВС) по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі –

НКВС УСРР) про оперативну слідчу роботу по лінії церкви [4]. Автором використано, головним чином, матеріали з ГДА СБУ, які сприяють неупередженому аналізу завершального етапу боротьби радянського режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. ХХ ст., яка є складовою так званого «Великого терору» сталінського режиму проти населення УРСР.

Християнство, як одна з трьох світових релігій, поряд з буддизмом та ісламом відігравала, відіграє і буде відігравати величезну роль у житті українського народу. Одним із важливих складових українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо [15, с. 55]. Як справедливо відзначає О. Шуба, так сталося тому, що протягом багатьох століть, релігія всотувалася українцями, глибоко проникаючи спочатку в їх етнічну, а потім у національну свідомість і самосвідомість, воєдино зливаються із національною культурою, народними звичаями і традиціями, святами і обрядами, надаючи тим самим, українській духовності неповторної самотності [20, с. 67–68].

Впродовж тривалого часу християнство безперешкодно розвивалося в українському соціумі, але коли на території колишньої Російської імперії запанували більшовики, й у 1922 р. утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ситуація кардинально змінюється. Оскільки у СРСР на державному рівні була визнана панівною лише єдиновірною комуністичною ідеологією «марксизм-ленінізм-сталінізм», то будь-які інші конкурентні світоглядні, політичні, духовні, релігійні тощо візії мали бути ліквідовані раз і назавжди.

Незважаючи на поразку Української революції 1917–1921 рр. і втрату суверенної держави, українці отримали у складі СРСР власне квазідержавне утворення – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка у 1937 р. у зв'язку з прийняттям нової Конституції змінила свою назву, на Українську Радянську Соціалістичну республіку [16, с. 56]. У 20-х рр. ХХ ст. в Україні розпочалося справжнє відродження українськості в усіх сферах, у тому числі відбувся «релігійний ренесанс». Якщо у 1917–1921 рр. під час Української революції українцям не вдалося скинути духовне ярмо Російської Православної Церкви й відновити власну Помісну Церкву, то дещо згодом вони успішно реалізували свої прагнення.

О. Субтельний влучно зауважує: «Як не парадоксально, але кампанія за самостійну

українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним супротивником Російську православну церкву на чолі з новообраним патріархом Тихоном, радянські власті не перешкождали виникненню релігійних груп, що підривали вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня тодішня терпимість до української церкви» [13, с. 492].

Такі суспільно-політичні тенденції посприяли консолідації проукраїнських сил, й у жовтні 1921 р. у Софійському соборі у Києві зібрався I Всеукраїнський собор, на якому було проголошено створення УАПЦ на засадах автокефалії (незалежності церкви від будь-якої церковної організації, як в Україні так і за її межами), соборноправності (участі вірян поряд з кліром у церковному житті й широкому впровадженні новацій на демократичних парафіяльних, єпархіальних і Всеукраїнських соборах) та українзації (впровадженні у повсякденне сакральне життя української мови і народних традицій). Очільником УАПЦ був обраний Василь Липківський [2, с. 106–136].

За дуже короткий час УАПЦ розбудувала свої структурні підрозділи і набула поваги й популярності у радянській Україні. За свідченням О. Субтельного, у 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, близько 1500 священників понад 1100 парафій (із загальної кількості близько 9 тисяч) та мільйони віруючих, до неї навіть приєдналося багато українських парафій Сполучених Штатах Америки, Канади та Європи [13, с. 493].

Таке кількісне та якісне її зростання дуже стурбувало більшовицьку владу й вона розпочала тотальний наступ на УАПЦ, використовуючи для цього широкий спектр репресивних засобів. Ось так охарактеризував глибинні причини конфронтації УАПЦ із сталінським режимом Митрополит Василь Липківський: «Влада скоро спостерегла, що Українська Автокефальна Православна Церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української» [10].

У другій половині 20-х рр. XX ст. тоталітарний режим перейшов до активної

фази знищення УАПЦ: неодноразово заарештовував Митрополита Василя; залякував і тероризував його прибічників; інспірував проведення Надзвичайного Собору у Києві 28–29 січня 1930 р., який прийняв рішення про її саморозпуск; під час горезвісного сфальсифікованого процесу «Спілки Визволення України» звинуватив багатьох вірян УАПЦ у так званому «українському буржуазному націоналізмі» та репресував їх [2, с. 288–344].

Незважаючи на цей жахливий терор у першій половині 30-х р. XX ст., УАПЦ, очолювана Митрополитом Київським і Харківським (з 1934 р. Київським) і всієї України Іоаном (Іваном Павловським), намагалася відновити свою діяльність, але радянська влада послідовно нищила своїх опонентів, не зупиняючись ні перед чим. Так, 1935 р. Митрополиту Іоану заборонили проводити богослужіння, а згодом його заарештували та розстріляли у 1937 р. [6, с. 132–144].

Врешті-решт, тоталітарний режим вирішив остаточно покінчити з УАПЦ, точніше з тими її «недобитками». З цією метою слідчими НКВС УРСР була сфабрикована справа під назвою «Духовні» про діяльність так званої «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». У преамбулі записки про підсумки агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами, проведеної з 1 січня по жовтень 1937 р., зазначалося, «що в результаті прийняття «Сталінської Конституції» активізувалося церковно-сектантське підпілля, яке намагається використати оприлюднення Основного Закону СРСР у своїх контрреволюційних цілях. А саме: відродити церковне і релігійне життя; просувати власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади» [4, арк. 63].

Щоб запобігти реалізації цих «ворожих планів», працівниками НКВС, як підкреслено в їхньому звітному документі, «був нанесений оперативний удар по контрреволюційному церковно-сектантському підпіллю, в результаті якого заарештовано 723 особи, з них 627 осіб вже засуджені. З загальної кількості заарештованих: попів різних орієнтацій – 275 осіб. Церковників і монахів – 199 осіб. Сектантів – 249 осіб. По 67-и групових справах проходять 362 звинувачені особи, із яких по церковниках 193 особи і по сектантах – 169 осіб. Інші справи пройшли в індивідуальному порядку» [4, арк. 64].

Аналізуючи ці сухі оперативні документи, отримуємо важливу інформацію, яких розмірів досягав «Великий терор» в Україні щодо лише однієї страти соціуму – християнського кліру, переважна більшість якого була згодом замордована й репресована. А у цих християн були родини, родичі, друзі, які теж постраждали внаслідок жорстоких репресій. Віряни в СРСР сприйняли демократизм так званої «Сталінської Конституції» 1936 р. і намагалися відродити християнські церкви, релігійне життя громад, а замість свободи віросповідання, отримали кулі в потилиці чи путівки до сталінських концтаборів. Привертає увагу те, що на першому місці у цій «Доповідній записці» на 34-х сторінках, за підписами начальника УНКВС у Київській області старшого майора державної безпеки Шарова та начальника IV відділу УДБ КОУ НКВС старшого лейтенанта державної безпеки І. Соколова, датованої 29 жовтня 1937 р., у місті Києві, значиться справа «Духовні». У цій сфабрикованій спецслужбами справі повідомляється, що «у Києві та Київській області, віднайдена та ліквідована Українська контрреволюційна націоналістична фашистська організація церковників колишньої УАПЦ. Ця злочинна організація прагнула знищити радянську владу в Україні та створити самостійну українську фашистську державу. До центрального керівництва організації, що знаходилася у Києві, належали відомі діячі УАПЦ, а саме архієпископи: 1. Малюшкевич Костянтин (Київ). 2. Карабінович Микола (Умань). 3. Калішевський Юхим (Біла Церква). 4. Самборський Володимир (Біла Церква). 5. Міхновський Юрій (Київ)» [4, арк. 64–65].

У матеріалах слідства детально розписано тактику й стратегію так званих українських «християн-фашистів, а також чіткий план дій: «1. Підготовка кадрів і створення повстанських і диверсійних груп зі складу націоналістичної молоді для підривної діяльності у тилу й збройному повстанні під час війни із західними державами. 2. Підготовка і просування у Ради контрреволюційних націоналістичних і церковних кадрів і знешкодження кандидатур партійних і радянських організацій. 3. Встановлення зв'язків зі старими націоналістичними кадрами й притягнення їх в організацію, а також вербування нових осіб із націоналістичної інтелігенції, петлюрівців та інших вороже налаштованих осіб. 4. Кампанія за відродження української автокефальної церкви у якості легальної

бази для націоналістичної роботи. 5. Широка антирадянська фашистська агітація серед українського населення» [4, арк. 65–66].

Зрозуміло, що всі ці закиди заарештованим є надуманими та сфальсифікованими. В умовах жакливого тоталітарної дійсності, тотально-го контролю НКВС над життям і буттям всіх громадян СРСР, системної роботи «сексотів» (секретних співробітників НКВС), створення і діяльність підпільної організації такого формату та ще й знаними релігійними діячами – це звичайна фальсифікація сталінської таємної поліції. Українські автокефалісти мріяли не про створення підпільних повстанських структур та організацію фашистської держави, а лише про відновлення діяльності УАПЦ, реальне відділення церкви від держави та звичайне релігійне життя для українських віруючих. Але замість порозуміння, релігійні діячі були кинуті до в'язниць, і піддані тортурам.

Загалом по цій справі співробітниками НКВС було заарештовано 30 осіб. Як зазначено в доповідній записці, найавторитетнішими серед них були: «1. Калішевський Юхим Аврамович, архієпископ УАПЦ з вищою духовною освітою, двічі заарештовувався як учасник націоналістичної організації. 2. Малюшкевич Костянтин Сергійович, архієпископ УАПЦ, у минулому член церковної ради української церкви, відомий націоналіст, був близький до лідерів українських націоналістів – Чехівського й Липківського. 3. Карабінович Микола Сільвестрович, архієпископ УАПЦ, Уманської єпархії, відомий націоналіст. 4. Оровінський Дмитро Пилипович, кол. член Всеукраїнської церковної ради і секретар Митрополита УАПЦ Павловського та ін.» [4, арк. 66].

Від слідчих НКВС, які вели сфальсифіковану справу, сталінський режим вимагав не лише розкрити кількісний склад цієї «контрреволюційної фашистської організації», а й охарактеризувати головні напрямки її діяльності, сфери впливу тощо. Насамперед, довести її спорідненість і спадкоємність із викритими раніше так званими «націоналістичними бандами», особливо зі «Спілкою Визволення України». Так, під час допиту, М. Карабінович дав такі свідчення: «Я будучи єпископом української церкви, знав що УАПЦ і УПЦ, будучи такою по формі, фактично стала філіалом контрреволюційної української націоналістичної організації так званої «Спілки Визволення України»» [4, арк. 66].

Зрештою, вибиваючи із підозрюваних потрібну інформацією, співробітники НКВС відзначали: «Як встановлено слідством, вка-

зана організація була по суті організаційним продовженням контрреволюційної діяльності УАПЦ... Ідеологами і керівниками організації були кол. митрополит УАПЦ Липківський і відомий націоналіст – професор Чеховський, останній був представником від «СВУ» в українській націоналістичній організації церковників й ідеологічно керував нею. Зі знищенням «СВУ» керівний актив УАПЦ пішов у глибоке підпілля. Після деякого застигання викликаного страхом викриття, у зв'язку з проведенням арештів націоналістів, у 1934 році у Києві був знову створений центр організації» [4, арк. 66–67].

Прив'язуючи неіснуючі, придумані ними самими націоналістичні фашистські організації до УАПЦ, тоталітарний режим, тим самим намагався переконати суспільство у терористично-націоналістичному характері УАПЦ. Цими сфальсифікованими інсинуаціями сталінські посіпаки намагалися виправдати репресії щодо УАПЦ, її кліру та вірян. Після нестерпних тортур заарештовані обстріхували себе й підписували сфабриковані слідчими документи.

У одному з таких матеріалів, а саме у свідченні М. Карабіневича вказувалося: «У 1934 р. у м. Києві на квартирі архієпископа Міхновського Юрія була скликана нарада єпископів УПЦ, яка фактично дала початок існуванню центру української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації церковників. На цій нараді було вирішено розподілити функції та сфери діяльності учасників центру організації наступним чином: Малюшкевич разом з Міхновським і Калішевським повинні були проводити роботу по насадженню осередків організації у м. Києві й найближчих до Києва районах. Карабіневич по Уманській групі районів і м. Умані. Самборський по Білій Церкві. Бийконов в м. Черкасах» [4, арк. 67].

Знаково, що у своїх документах, а саме в їх аналітичних частинах, співробітники НКВС наводили реальні факти жалюгідного стану справ у культурній і релігійній сферах підрадянської України. Зокрема, у матеріалах слідства зазначалося, що учасники центру організації, обговоривши стан справ в Україні, прийшли до спільної думки: «... при Радвладі неможливий розвиток української культури, а також відродження української церкви, призначеної виховувати у народі націоналістичні почуття. Саме тому, було визнано необхідність стояти за відторгнення України від Радянського Союзу, і надавати ак-

тивну підтримку інтервентам у момент збройного виступу проти СРСР» [4, арк. 67–68].

«Великий терор» 1937–1938 рр. безжально винищував не лише колишніх супротивників тоталітарного режиму, а також тих, хто міг у перспективі (далекій чи близькій), протидіяти сталінській владі, але й пересічних громадян, які не прагнули до будь-яких протиправних дій. Комуно-більшовицька система прагнула залякати всіх потенційних своїх опонентів та настрахати власних громадян. Зрештою, владі успішно вдалося реалізувати свої задуми.

Щодо ймовірного переліку справжніх і вигаданих ворогів режиму, то там фігурували куркулі, духовенство, націоналістично налаштована інтелігенція, колишні петлюрівці, міщани, ремісники, розкуркулені, ті хто уникнув якимось чином виселення, і взагалі особи незадоволені й вороже налаштовані проти радянської влади. Всі вони, на думку співробітників НКВС, мали стати живильним середовищем для поповнення лав «української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації» та її подальшого успішного розвитку [4, арк. 68].

Кадрова політика придуманої сталіністами фейкової фашистської організації мала на меті санкціонувати у подальшому репресії щодо тих категорій населення, які були зазначені у матеріалах слідства. Так, К. Малюшкевич «свідчив»: «Будучи єпископом, я підбирав кадри для української церкви, не по підготовленості до церковної служби людей, а по їх націоналістичних переконаннях» [4, арк. 68].

Тоталітарний режим намагався нав'язати українському народу тезу, що його історія та культура, які не вписуються у догматичні канони «Краткого курсу ВКП(б)» Й. Сталіна є неправильними й націоналістичними, а тому потребують кардинального редагування. З цього приводу ось що «засвідчив» заарештований учасник організації, колишній священник УАПЦ з села Войтовці Баришівського району Ісай Кондратенко: «Я суттєво змінив виголошення з амвону проповідей з суто церковного стилю, які говорив раніше, на виключно націоналістичні. Проповіді мої були насичені фактами історичної боротьби українського народу за свою незалежність. Дякуючи цьому, церкву стала відвідувати молодь, яка під враженням моїх проповідей створювала у своєму середовищі організовану групу. Варто відзначити, що на втягнення молоді наша організація робила головну ставку. Оскільки в цьому бачила головні кадри» [4, арк. 71].

Тотожні покази «вибили» ще з одного заарештованого священика села Мар'янівка Гребінківського району Сави Бідношії: «Я вибрав як форму підготовки ворожих сил виголошення контрреволюційних націоналістичних проповідей, до тексту яких додавав нецерковні, а націоналістичні пісні. Я намагався переконати частину населення про те, що Радянська преса невірно визначає українського письменника Шевченка та його творчість. Я характеризував його як відомого націоналіста» [4, арк. 71–72].

Зрозуміло, що наведені факти потребують верифікації. Головним завданням слідчих було зробити зі звичайних священиків так званих «українських буржуазних націоналістів». Разом з тим, слід відзначити, що в своїх проповідях, які виголошувалися виключно українською, священики апелювали до подій минувшини, проводили паралелі з сучасністю, тим самим давали важливу інформацію для роздумів звичайним українцям. Щодо молоді, то для сталінського режиму вона була головним об'єктом, з якого мали постати бездумні виконавці партійних рішень, воїни непереможної робітничо-селянської червоної армії та будівничі комуністичного майбуття. Тому будь-які посягання на свідомість юнаків і дівчат з боку опонентів розцінювалися як виключно ворожі дії, за які влада карала.

Уже зазначалося, що внаслідок прийняття так званої «Сталінської Конституції», громадяни СРСР де-юре отримали права, як і більшість мешканців розвинених демократичних країн. Проте, якщо у Франції, Великобританії, США ці права були реальними, то у СРСР фіктивними, а якщо хтось із радянського люду мав якісь сподівання, то дуже швидко він їх позбувся. З цією метою сталінський режим намагався дискредитувати, і знищити всіх справжніх і вигаданих ним опонентів, та не допустити їх до Рад усіх рівнів.

Показовими у цьому випадку стали «свідчення» про плановані дії організації контрреволюційної діяльності під час виборчої кампанії до Рад архієпископа Юрія Калішевського: «Найбільш активні учасники контрреволюційної церковної націоналістичної організації почали проводити свою роботу, з часу затвердження VIII Надзвичайним З'їздом Рад нової Сталінської Конституції. Закон про загальне виборче право був сприйнятий організацією своєрідно – контрреволюційно. Ми поставили завдання дискредитувати у більшості населення Конституцію та використати її у контрреволюційних завданнях. Для цього нам

були потрібні храми, молитовні будинки, де можна було б підготувати відповідні кадри для зриву майбутніх виборів у Ради трудівників, щоби можна було завербувати їх на виборах, і провести їх проти кандидатур, висунених різноманітними організаціями» [4, арк. 70–71.].

Ще одним важливим напрямком діяльності «фашистської організації», який їм нав'язував тоталітарний режим, це співпраця з зарубіжним українством: «Поряд із проведенням контрреволюційної діяльності в Україні, організація з метою розширення свого впливу на українське населення, яке знаходилося в Америці та Західній Європі, зв'язалась з українськими єпископами Теодоровичем Іваном (США) і Бачинським Євгеном (Швейцарія), від яких отримувала повну інформацію про діяльність української церкви. За дорученням центральної всеукраїнської церковної ради, єпископ Бачинський повинен був виступати на всесвітній церковній женецькій конференції, з метою привернення уваги конференції на важкий стан української церкви в СРСР. Коли ж зв'язок організації із закордоном був зруйнований, то за дорученням Малюшкевича, єпископ Міхновський відновив його у 1937 році через Німецьке Консульство у Києві... За надані послуги для організації Німецьке Консульство вимагало від неї надавати йому шпигунську інформацію, одночасно дали вказівку, щоби організація розвивала посилену роботу до виборів у Ради, щодо просування найбільшої кількості учасників контрреволюційної організації» [4, арк. 69–70].

Так репресивне коло замкнулося, звинувативши заарештованих українських священиків УАПЦ у націоналістичній, терористичній, міжнародній, шпигунській, диверсійно-підривної діяльності тощо, сталінські поплічники перетворили їх із звичайних релігійних діячів, у «знахабнілих покидьків-фашистів» і переконаних ворогів радянської влади та СРСР. Жорстоке покарання не забарилася: «Рішенням Судової Трійки при облуправлінні НКВС 17 учасників даної контрреволюційної організації розстріляні, 8-ро – засуджені по другій категорії до 10-и років ВТТ (виправно-трудова табора), а з іншими 5-ма учасниками проводиться слідча робота по виявленню і знищенню нових учасників організації» [4, арк. 72].

Також 1937 р. розстріляний колишній очільник УАПЦ Митрополит Василь Липківський [5, с. 320], а український автокефальний рух та його організаційна структура,

ієрархи, клір, прихильники були репресовані або ліквідовані.

Таким чином, «Великий терор» 1937–1938 рр. став страшно трагедією як для більшості мешканців СРСР загалом, так і для українців зокрема. Хоча тоталітарний режим надав своїм громадянам у 1936 р. «Сталінську Конституцію», яка де-юре обіцяла їм велику кількість прав і свобод, серед яких, значилися і незалежність церкви від держави, свобода віросповідання тощо, а де-факто, все вирішував Й. Сталін, який і запустив репресивний апарат НКВС на повну потужність. Тогочасне суспільство було піддане системним і спланованим репресіям, що забрали життя і здоров'я мільйонів громадян СРСР. Під цей жахливий смертельний прес потрапляли не лише окремі особи, але й цілі організації, зокрема й релігійні. УАПЦ, як своєрідна модерна, церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917–1921 рр. була українською за духом і за формою та виховувала в українців повагу до національної історії та культури, стала важливим об'єктом «Великого терору». Незважаючи на те, що впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурам СРСР, вона продовжувала залишатися українською релігійною організацією, й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священики у

своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію культуру, звичаї і традиції. Саме тому, радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивним органам, раз і назавжди покінчити з так званими «українськими буржуазними націоналістами» в рясах. Так була сфабрикована справа «Духовні», про діяльність «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». Тоталітарний режим звинуватив заарештованих віруючих українців у контрреволюційних діях, відродженні церковного й релігійного життя в Україні, просуванні власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоб у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади. Внаслідок значного морального й фізичного тиску (тортур), заарештовані «зізнавалися» у всіх своїх злочинах і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Загалом по справі «Духовні» проходило 30 осіб, з них згідно рішенням так званої «Судової Трійки» 17 осіб розстріляли, 8-ро відправили до концтаборів, а з 5-ма продовжили слідчі дії. У 1937 р. був страчений і духовний лідер УАПЦ митрополит Василь Липківський. Так, внаслідок комплексних і цілеспрямованих репресій тоталітарного режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були остаточно знищені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання. *Український археографічний щорічник*. Київ. 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 285–294.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4-х т. 5 кн. Репринтне видання 1961 року. Київ. Либідь. 1998 рік. Том 4. (ХХ ст.). Ч. І. 368 с.
3. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння. 1992. 136 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. О. 1. С. 32. Документи (довідки) доповіді, спецповідомлення управління УНКВС по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу по лінії церкви 1935–1937 р. 32 а.
5. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Видавництво «Дніпро». 1997. 424 с.
6. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка. 2003. 156 с.
7. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль. 2005. 384 с.
8. Красільнікова О. Український церковно-православний рух: історичні передумови. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*. Київ. 2017. Ч. 2. С. 7–13.
9. Пилявець Л. Автокефальна православна церква в Україні. *Людина і світ*. Київ. 1990. №5. С. 19–24.
10. Пономарьов В. «Не бійтеся!» Цими словами Христа звернувся до залякуваних чекістами делегатів церковного Собору митрополит Василь Липківський. *Дзеркало тижня*. 2009. № 11 (739).
11. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. *Матеріали наукової конференції*. Київ. 1997. С. 29–49.

12. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-19>
13. Субтельний О. Україна: історія / переклад з англійської. 3-тє видання перероб. і доп. К: Либідь. 1993. 720 с.
14. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна церква. *Вітчизна*. 1989. № 12. С. 166–175.
15. Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. *Часопис української історії*. Київ. 2016. Спецвипуск. 34. С. 51–59.
16. Фігурний Ю. Ідея соборності України: минуле й сьогодні. *Часопис української історії*. Київ. 2018. Вип. 37. С. 50–61.
17. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнації Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, Іллінойс. 2002. 622 с.
18. Центральний державний архів вищих органів і управління України. Ф. 3984. Оп. 1, 3.
19. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні. Київ. 1995. 66 с.
20. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ. 1999. 324 с.

REFERENCES

1. Botsiurkiv, B. (1992). Problemy doslizzhennia istorii religii ta tserkvy v Ukraini u mizhvoiennyi period: dzherela ta yikh opratsiuvannia [Problems of the study of the history of religion and churches in Ukraine in the interwar period: sources and their elaboration]. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv. Vyp. 1. T.4. 285–294 [in Ukrainian].
2. Vlasovskiy, I. (1998). *Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 4-kh t. 5 kn. Reprintne vydannia 1961 roku [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 volumes 5 books. Reprint edition of 1961]*. Kyiv. Lybid. Tom 4. (KhKh st.). Ch. I. 368 [in Ukrainian].
3. Voronyn, O. (1992). *Istorychnyi shliakh UAPT's [Historical Way of the UAOC]*. Kensinghton: Voskresinnia. 136 [in Ukrainian].
4. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, (1935–1937). F. 16. O. 1. S. 32. Dokumenty (dovidky) dopovidi, spetspovidomlennia upravlinnia UNKVS po Odeskii, Kyivskii, Vinnytskii, Chernihivskii oblastiakh do NKVS URSR pro operatyvno-slidchu robotu po liniu tserkvy [The sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 16. O. 1. C. 32. Documents (certificates) of the report, special messages of the control over the UNHCR in the Odessa, Kiev, Vinnytsya, Chernihiv regions to the NKVD of the Ukrainian SSR on operative and investigative work along the line of the church of 1935–1937]*. 32 [in Ukrainian].
5. Zinchenko, A. (1997). *Vyzvolnytsia viroiu. Zhyttia i diiannia mytropolity Vasylia Lypkivskoho [Liberated by faith. Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lipkivsky]*. Kyiv: Vydavnytstvo «Dnipro». 424 [in Ukrainian].
6. Zinchenko, A. (2003). *Ierarkhy Ukrainiskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Nikolai Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky]*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka. 156 [in Ukrainian].
7. Kyrydon, A. (2005). *Chas vyprovuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv. [Time of trial: state, church, society in Soviet Ukraine 1917–1930s]*. Ternopil. 384 [in Ukrainian].
8. Krasilnikova, O. (2017). Ukrainskyi tserkovno-pravoslavnyi rukh: istorychni peredumovy [Ukrainian Church-Orthodox Movement: Historical Background. *Orthodoxy in Ukraine: A collection of materials from the VII International scientific conference*]. *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv. Ch. 2. 7–13 [in Ukrainian].
9. Pyliavets, L. (1990). Avtokefalna pravoslavna tserkva v Ukraini [Autocephalous Orthodox Church in Ukraine]. *Liudyna i svit*. Kyiv. №5. 19–24 [in Ukrainian].
10. Ponomarov, V. (2009). «Ne biitiesia!» Tsymy slovamy Khrysta zvernuvsia do zaliakuvanykh chekistamy delehativ tserkovnoho Soboru mytropolyt Vasyl Lypkivskiy [«Do not be afraid!» These words of Christ turned to the intimidated caretakers of the church council delegates Metropolitan Vasyl Lipkivsky]. *Dzerkalo tyzhnia*. № 11 (739) [in Ukrainian].
11. Prelovska, I. (1997). VPTsR – orhanizatsiinyi osередok UAPT's (1917–1921) Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy [VPTSR – organizational center of the UAOC (1917–1921) Ukrainian Church-Liberation Movement and the formation of the Autocephalous Orthodox Church]. *Materialy naukovoï konferentsii*. Kyiv. 29–49 [in Ukrainian].

12. *Providznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2017 rotsi [About the commemoration of commemorative dates and anniversaries in 2017]*. zakon2.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-19> [in Ukrainian].
13. Subtelnyi, O. (1993). *Ukraina: istoriia [Ukraine: History]* / pereklad z anhliiskoi. 3-tie vydannia pererob. i dop. K: Lybid. 720 [in Ukrainian].
14. Turchenko, F., Ihnatyusha, O. (1989). *Ukrainska avtokefalna tserkva [Ukrainian Autocephalous Church. Homeland]*. *Vitchyzna. № 12*. 166–175 [in Ukrainian].
15. Fihurnyi, Yu. (2016). *Derzhavnytska ta etnokulturna diialnist Petra Kalnyshevskoho v konteksti ahresyvnoi polityky Rosii shchodo Ukrainy i ukraintsiv u druhii polovyni XVIII st. [State and ethno-cultural activities of Peter Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainians in the second half of the seventeenth century]*. *Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv. Spetsvypusk. 34*. 51–59 [in Ukrainian].
16. Fihurnyi, Yu. (2018). *Idea sobornosti Ukrainy: mynule y sohodennia. [The idea of the unity of Ukraine: past and present]*. *Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv. Vyp. 37*. 50–61 [in Ukrainian].
17. Khomchuk, O. (2002). *Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatsii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopolskoho vyznannia» [Church outside the church fence. Breakdown and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople's recognition»]*. *Chykaho, Illinois*. 622 [in Ukrainian].
18. *Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies and Administration of Ukraine]*. F. 3984. Op. 1, 3 [in Ukrainian].
19. Shyp, N. *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini [Church Orthodox Movement in Ukraine]*. Kyiv. 1995. 66 [in Ukrainian].
20. Shuba, O. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politolohichnyi analiz) [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)]*. Kyiv. 324 [in Ukrainian].

© Nina Brekhunets

(Pereyaslav-Khmelnytsky)

<https://orcid.org/0000-0001-7328-3927>

THE FINAL STAGE OF FIGHTING THE SOVIET TOTALITARY REGIME AGAINST UKRAINIAN AUTOCEPHALAL ORTHODOX CHURCH (SECOND HALF OF THE 1930'S)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the final stage of the struggle of a totalitarian regime against the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (hereinafter referred to as the UAOC) in the second half of the 1930's. as an integral part of the so-called «Great Terror» of 1937–1938. An unbiased study of the repressive policies of Stalin's power against the UAOC was carried out on the basis of the scientific principles of historicism and historical retrospective, historical-historical, historical-historical, historical-situational methods of research were applied. The historiographic and source of the problem is analyzed in a concise way. The development and decline of the UAOC during the 1920s and the first half of the 1930's and its difficult relations with the Soviet authorities were briefly outlined. The features of the final stage of the struggle of the totalitarian regime of the UAOC in the second half of the 30's of the twentieth century are revealed as part of the «Great Terror».

The conclusions state that the «Great Terror» of 1937–1938 was a terrible tragedy for most of the inhabitants of the USSR as a whole, and for Ukrainians in particular. Although the totalitarian regime granted its citizens the «Stalin's Constitution» in 1936 which promised a large number of rights and freedoms, including the independence of the church from the state, freedom of religion, etc., and de facto, everything solved Y. Stalin, who initiated the repressive apparatus of the NKVD at full capacity. The current society was subjected to systematic and planned repressions that took the lives and health of millions of USSR citizens. Not only individuals, but also entire organizations, including religious ones, fell into this horrible death press. The UAOC, which has been created by the significant influence of the Ukrainian Revolution events in 1917–1921 as a kind of modern church structure, was Ukrainian in spirit and form, and got respect for national history and culture. It became an important object of the «Great Terror».

Despite the fact that during the second half of the 20's – the first half of the 30's of the twentieth century, the UAOC was consistently persecuted and destroyed by the repressive structures of the USSR. It remained a Ukrainian religious organization and professed concerns for Ukraine. Its hierarchs and priests in their sermons urged parishioners to be Ukrainians, respect their native language, history, customs and traditions. As a consequence, the Soviet authorities decided to completely exclude the UAOC, and ordered the repressive bodies to end the so-called «Ukrainian bourgeois nationalists» in cassocks. So the «Spiritual» case was fabricated to discredit «Ukrainian counterrevolutionary

nationalist fascist organization's» activities. By linking the nationalist fascist organizations to the UAOC with the NKVD, a totalitarian regime, they tried to convince society of its terrorist-nationalist activity. These rigged insinuations Stalin's assassins attempted to justify cruel repressions against the UAOC, its clergy, and parishioners. After the brutal mockery, they were arrested and baptized themselves, and signed the fabricated documents of the investigators. The totalitarian regime accused arrested parishioners in counterrevolutionary actions, the rebirth of church and religious in Ukraine, the advancement of their own candidates in the forthcoming elections to the Soviets in order to incorporate their people into important public positions; in case of an intervention, to use them against the Soviet authorities. The most important accusation was that UAOC sought to destroy the Soviet government in Ukraine and to create an independent Ukrainian fascist state. Due to significant moral and physical pressure (torture), they were arrested and «confessed» to crimes, and provided the testimonies that Stalin's accomplices sought to obtain from them.

In general, about 30 people were executed in the «Spiritual» case, of which, according to the decision of the so-called «Trial Troika», 17 were shot, 8 were sent to concentration camps, and 5 continued the investigative actions. In 1937, the spiritual leader of the UAOC Metropolitan Vasyl Lipivsky was executed. As a result of the complex and purposeful repression of the totalitarian regime in Ukraine, the Ukrainian-centric activity of the UAOC was stopped during the second half of the 1930's, and its remains were finally destroyed.

Key words: Ukraine, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, great terror, totalitarian Soviet regime.
До редакції надійшла 15.10.2018.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.6>

© *Анатолій Коцур*
(Київ)

<https://orcid.org/0000–0002–7015–8052>

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І. А. Гриценка, подаємо у № 36 виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також продовжуємо у № 39 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І. А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються мовою оригіналу.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

(Продовження. Початок у випусках 36, 37 і 38 «Часопису української історії»)

З одержанням повістки про явку до военкомату мною оволоділа тривога, що із-за репресії батька можуть не призвати до армії, як це трапилось зі мною, про що говорилось вище, в кінці липня 1941 року в Чернобаївському районному военкоматі Полтавської області.

Своїм занепокоєнням я поділився з товаришами однолітками і вони мені одностайно порадили: «А ти про це не говори. Хто там буде займатися у Кзил-Орді перевіркою достовірності інформації про епізоди біографії твого батька, що трапились у далекій, окупованій воро-

гом Україні! Та й як практично можна провести таку перевірку, хоч би кому й прийшло щось подібне в голову?» І я послідував цій пораді. Перед комісією Кзил-Ординського міськвоенкомату не сказав про цей факт біографії. Не говорив я про нього і в військових частинах, в яких доводилось проходити службу в роки війни і по її закінченню аж до демобілізації.

Обидві комісії Кзил-Ординського міськвоенкомату – медичну і мандатну – пройшли третього травня 1942 року і під кінець того ж дня нам сказали, хто і в яку частину направляєть-